

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XVI–XVIII СТОЛІТЬ В АРХЕОГРАФІЧНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ ІВАНА КАМАНІНА

У статті висвітлені археографічні студії українського історика Івана Каманіна з історії України XVI–XVIII століть, опубліковані в часописі Історичного товариства Нестора Літописця.

Ключові слова: Іван Каманін, археографія, писемне джерело.

Видатний український історик, архівіст, палеограф і дослідник пам'яток культури Іван Михайлович Каманін (1850–1921) був відомим дослідником історії України XVI–XVIII століть.

Наукова діяльність вченого стала предметом досліджень багатьох істориків. Серед них: В. Панашенко, О. Ємець, О. Ситник, Н. Якобчук та інші дослідники¹.

І. Каманін був членом кількох наукових товариств, а саме: Київського товариства старожитностей і мистецтв та Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва. Також він активно долучився до наукової діяльності Історичного товариства Нестора-літописця, секретарем якого був тривалий час.

Як дійсний член товариства вчений доклав чимало зусиль до роботи у часописі «Читання в Історичному товаристві Нестора Літописця» (далі ЧІТНЛ), на сторінках якого побачили світ 52 наукові студії І. Каманіна з вітчизняної та світової історії. Працюючи в архівах більшу частину свого життя, особливу увагу історик приділяв археографічній діяльності.

Серед цінних писемних джерел, опублікованих І. Каманіним у ЧІТНЛ, був лист Ольбрахта Гаштольда до Богуша Боговитиновича, написаний на початку XVI століття².

Цей лист канцлера та Віленського воєводи Ольбрахта (Альбрехт, Альберт) Мартиновича Гаштольда до земського підскарбія Богуша Боговитиновича містить у собі вказівку на факт розорення Києва татарами на початку XVI століття. Автор вказаного листа зазначає, що розорення було дуже велике, тому що місто було зовсім беззахисне: в ньому не було на той час ні ротмістра, ні будь-якого озброєного загону, а місцеве ополчення не могло, звичайно, дати належного опору. Київський воєвода писав про беззахисність Києва королю та членам Ради та прохав прислати гарнізон. Король зі свого боку призначив ротмістром до Києва Мислімицького. На утримання ротмістра та його загону необхідна була певна сума грошей (її розмір у листі не зазначений), видача якої залежала від підскарбія Боговитиновича. Про якнайшвидшу видачу цих грошей і прохав канцлер підскарбія в листі, у зв'язку з можливістю нового татарського набігу на Київ та його розорення.

Повна дата в листі не зазначена, а тому час розорення Києва і нового очікуваного набігу татар не може бути приурочений до того чи іншого року з точністю. Так як Гаштольд був Віленським воєводою з 1522 року, і одночасно майже з ним посаду земського підскарбія займав Богуш Боговитинович, посівши її ще наприкінці XV століття, то дату листа можна вважати (на думку І. Каманіна) близькою до половини 1520-х років, коли міг здійснитися також і факт, який слугував предметом для листа³.

Імовірно, мова йдеться тут про два набіги кримських татар, про які згадує Д. Бантиш-Каменський у своїй «Історії Малої Росії», а саме 1522 року, коли потерпів поразку і взятий був у полон татарами Черкаський староста Остафій (Євстафій) Дашкевич; та 1526 року, коли Великий гетьман литовський князь Костянтин Іванович Острозький (1460–1530), прогнавши від Києва татар, розгромив їх під Соколом. Київським воєводою у 1514–1541 роках був Адрій Якубович Немирович (Немирич); він разом з Дашкевичем також брав участь у відсічі татар князем Острозьким⁴.

Як зазначає у примітках сам І. Каманін, лист написаний на піваркуші, займаючи на ньому половину лицьової сторони. Почерк відноситься до початку XVI століття, про теж саме свідчить і водяний знак на папері: герб Сфорца. На звороті аркуша написано: «Вельможному пану брату і приятелю моєму милому, пану Богушу Боговитиновичу, підскарбію земському, маршалку та писарю господаря короля його милості, державці Слонимському та Каменецькому»⁵.

Рік у листі не зазначений, у цьому місці залишено пробіл. Зворотний напис представляє, за своєю зовнішньою формою, адресу на листі, який складений конвертом.

І. Каманін, працюючи в архівах і музеях та займаючись вивченням стародавніх рукописів і книг, досить часто зустрічав окремі документи або записи, які дуже зацікавили його як дослідника. У великі тематичні збірники споріднених актів ці документи не потрапляли, тому що стояли особняком, проте вони містять деякі цікаві історичні факти. І. Каманін вирішив видати на сторінках ЧІТНЛ декілька таких джерел. Вчений використовував цікавий прийом при подачі матеріалу: повний текст джерел або їх уривки видавав у вигляді цитат до свого наукового повідомлення, яке назвав «Історичні дрібниці», розділивши його на три різні тематичні частини⁶.

Першими до видання він підібрав два документи і використав їх у своїй науковій розвідці під назвою «Два полонених Євангелія»⁷. І. Каманін видав не списки самих святих писань, а документи, які їх супроводжували. Одним з них є «вкладний запис» 1613 року Волинських дворян Олександра Подгороденського та його сина Валеріана як додаток до на престольного Євангелія, «що побував у полоні»⁸.

Відомо, що тоді, коли польського королевича Владислава обирали на Московський престол, поляки під проводом гетьмана Станіслава Жолкевського 21 вересня 1610 року увійшли до Москви. Вони захопили Новодівичій монастир, розташувались у Можайську та інших навколишніх містах. Польські війська відзначились насиллям та пограбуваннями, про що свідчать чисельні скарги міщан. Не утримались від грабежів і православні дворяни, не хетували вони навіть пограбуваннями церков. Про свої ж розбійницькі вчинки вони скромно говорили: «взято». Так, наприклад, висловлюється про себе вже згаданий Волинський землевласник, що був членом Брестського собору 1596 року, завзятий прихильник православ'я, Олександр Подгороденський. Він свого часу пограбував Іллінську церкву в Москві, або, як він говорить у своєму вкладному записі, «взяв» у ній: Євангеліє; три писані по золоту ікони, оправлені у срібло; різне церковне вбрання вишите шовком, оздоблене перлинами та дорогоцінним камінням та ін. Ці священні речі землевласник згодом пожертвував своїй церкві в с. Подгородному за умови, що вони залишатимуться «при святій церкві навіки», щоб ніхто не посмів звідти їх вилучити під страхом Божого гніву⁹.

Як свідчить джерело, його син Валеріан у першій половині XVII століття підтвердив вкладний запис батька, приєднавши від себе до пожертви золотий хрест з дорогоцінним камінням, пояснюючи, що все це «взято» в землі Московській, у Можайську 1611 року.

Проте нащадки Подгороденського, як видно, не дуже боялись гніву Божого. Вони перенесли «взяте» у полон Євангеліє в архів при Володимиро-Волинському братстві, де й знайшов його І. Каманін. Вчений наголошує, що це Євангеліє належить до рідких первістків Московського книгодрукування. Євангеліє вийшло з друкарні у 1605–1606 роках за царя Василя Івановича Шуйського та патріарха Гермогена; «книга совершенна мастерством многогрешного Анисима, Михайлова сына, Радошевского-волынца и прочих любезно трудившихся»¹⁰. Таким чином, створена Волинцем пам'ятка, повернулася на Волинь.

Друге на престольне Євангеліє, що побувало у полоні, І. Каманін знайшов в м. Тараща влітку 1901 року. Воно належало похідній церкві Казанського драгунського полку, що розмістився згодом у цьому місті. Євангеліє було видано у Москві у 1815 році¹¹. Казанський драгунський полк у 1831 році був задіяний у придушенні польського повстання, але 2 березня під Пулавами отримав поразку. Євангеліє, як трофей переможців, був захоплений польським загоном повстанців під проводом полковника Лаговського. Народний уряд Варшави прийняв постанову передати це Євангеліє, «здобуте мужнім народним військом у боротьбі за народну незалежність», до історичного музею в Пулавах. Ця постанова підписана була членами народного уряду, серед яких Вікентій Немировський, Феofil Моравський, Станіслав Шаржиковський та Іоаким Лелевель. Останній з них – відомий польський історик. Можливо його перу належить редакція постанови, яка пронизана глибоким патріотичним почуттям та сама думка про зберігання Євангелія в музеї. Саме ця постанова і була другим джерелом, опублікованим І. Каманіном на сторінках п'ятнадцятої книги ЧІТНЛ¹².

Згодом російські війська здобули перемогу над польськими повстанцями, і Казанський драгунський полк повернув назад собі свою святиню, яка набула для них ще більш вагомий історичний значення. Повідомляючи коротку історію вказаних двох Святих Писань вчений хотів підтвердити справедливість виразу, що навіть книги мають свою долю.

Наступний документ І. Каманін подав у контексті своєї наукової розвідки під назвою «Спроба відновлення козацтва»¹³. Це лист генерал-губернатора Тимофія Івановича Тутолміна до Подольського генерал-губернатора Миколи Олексійовича Вердеревського від 4 серпня 1796 року, повний текст якого І. Каманін подав у кінці своєї замітки.

Відомо, що у 1775 року була знищена Запорозька Січ. Козаки розійшлися на нові місця поселенням вздовж узбережжя Чорного моря: на Кубань, Дунай, гирла Дніпра та Дністра, частина з них перетворилась на селян. Колись могутнього та славного війська не стало. Розширення ж території Російської імперії на півдні тривало, а приєднання Криму вимагало утримання в Тавриді значної військової сили. Тому з 1783 року князь Потьомкін робить спроби відновити козацтво у новій формі, на зразок Донського чи Уральського війська. Із останніх запорожців вдалося сформувати тоді лише декілька загонів, які брали участь у всіх воєнних кампаніях Росії на півдні, але кількість їх постійно зменшувалась. Після приєднання до Росії українських земель відчутною стала потреба в січовиках, як сили, яка краще за всіх могла стримати польські спроби відновлення Речі Посполитої. Російська цариця Катерина II це дуже добре розуміла. У своєму указі на ім'я генералфельдцейхмейстера князя Платона Олександровича Зубова вона наказала «скласти полки козацького війська» з козаків Брацлавської, Подольської і Волинської губерній, які вирішила назвати «Вознесенскими». Князь Зубов відправив указ імператриці генералу Туттолміну з проханням швидкого його виконання. Останній 4 серпня 1796 року розіслав губернаторам копії указу та супровідні листи.

Один з таких листів і був знайдений І. Каманіним в архіві Подольського губерньського правління, вивчений та використаний вченим у вказаному науковому дослідженні¹⁴.

В листі генерал Туттолмін просить генерала Вердеревського протягом трьох тижнів повідомити «скільки где в губернії Вашого управління по учиненной переписи оказалось жителей, именующих себя казаками, таких, кои в собственность никому не принадлежат и на которых ни от кого из владельцев никакого спору, иску и противоречия быть не может»¹⁵.

Всі установи, в які губернатор робив запити, відповіли, що надвірних козаків ніде немає та надали цифри лише однієї чиншової шляхти, менш за всіх придатної до козацької служби. Кількість чиншової шляхти була настільки мізерна, що про створення Вознесенського козацтва не могло бути й мови.

І. Каманін підкреслив, що спроба відновлення козацтва князем Потьомкіним у 1783 році та ще менш вдала спроба Катерини II у 1796 році яскраво показали, що вбитий колись живий організм Запорозького козацтва неможливо було вже відновити ніякими штучними заходами¹⁶.

У третій частині свого повідомлення «Історичні дрібниці», яку І. Каманін назвав «Канцелярські жарти старого часу», вчений використовує лише фрагменти джерел: витяги з стародавніх актових книг XVII–XVIII століть (жартівливі історії та уривки з гумористичних віршів тощо)¹⁷.

Стародавні актові книги писали в королівських замках та інших різноманітних установах зазвичай декілька осіб в окремих зошитах, в яких нерідко залишались недописані аркуші. Коли з кількох зошитів робили книгу за цілий рік, недописані аркуші перекреслювали, щоб згодом ніхто не зміг вписати в них фальшиві документи. Аркуші перекреслювали або помічали написом слова «васиум»¹⁸. Згодом кмітливі чиновники протягом трьох століть у порожні аркуші почали вставляти виписки з Євангелія, Псалтиря, Еклезіаста та інших священних книг, наводити вислови мудреців, записували вірші, або відмічали небесні явища, що сталися на ту пору. Часто вони заповнювали пробіли жартами у формі юридичних польських актів, записів, доручень тощо.

Особливо часто використовувались скарги, або так звані на той час «протестації», тому що це була найзручніша юридична форма, в яку можна було вставити будь-який жарт. В таких гумористичних «протестаціях» фігурують ворогуючі між собою тварини; наприклад, миша скаржиться на kota, муха – на павука тощо.

Зразок такої скарги І. Каманін наводить у своєму дослідженні. Це уривок з актової книги м. Кременця за 1670 року, яку вчений вивчав у Київському Центральному архіві¹⁹.

Нерідко в жартівливих скаргах зображувались, в карикатурних формах звичайно, недоліки різних станів: козаків і шляхти. Козакам автори скарг приписували пияцтво, гру в карти та повну байдужість до себе. Шляхетськими ж недоліками в «протестаціях», крім пияцтва, зазначені також чванство, здирництво та хабарництво в судах.

Приклади таких скарг також наведені І. Каманіним на сторінках ЧІТНЛ. Це витяги з актових книг м. Житомира 1640 та 1730 років, які він досліджував у Київському Центральному архіві²⁰.

В Київській гродській актовій книзі за 1740 рік І. Каманін знайшов вірш, написаний на перекреслених порожніх аркушах «дуже пізнім почерком», майже свіжими на той час чорнилами, у порівнянні з іншими аркушами книги. У вірші зображено тяжку та спустошливу для обох сторін тривалу роками проволоку та хабарництво в польських судах, після яких і позивач, і відповідач померли: «той, що програв – від відчаю, той, що виграв – від голоду»²¹.

І. Каманін публікує на сторінках ЧІТНЛ фрагмент цього вірша польською мовою, вказуючи, що «вірш витончений і дотепний». Він належить, на думку вченого, перу кращого польського

письменника, ім'я якого історик не встиг визначити за браком часу, тому що його метою було лише показати, яким чином жартували в старовину канцеляристи²².

Також І. Каманін видає уривок зі ще одного вірша, який був записаний на пробілі Владимирської книги 1733 року²³. Цей вірш, у свою чергу, вказує на сутяжництво поляків та небезпеку залишати де-небудь навіть папірець, тому що зараз же притягнуть до суду. Проте, автор вірша запевняє, що судді, розглянувши справу, приймуть справедливе рішення. Це твердження дозволяє зробити припущення, що автором вірша був хтось з тогочасних суддів.

Подібні канцелярські жарти вже привертали увагу дослідників, а деякі з них публікувались в журналі «Київська старовина» та в газеті «Труд» О. Левицьким, В. Шеболдаєвим та ін.

І. Каманін в даному випадку опублікував джерела не у вигляді окремого додатку до наукової статті, вчений майстерно використав матеріал, ввівши його в текст невеликого наукового повідомлення у вигляді цитат. Деякі джерела використані ним повністю, інші лише частково. При цьому мова оригіналу збережена (польська та російська), пропуски позначені крапками, приписані букви взяті у дужки. Ці писемні пам'ятки опубліковані вченим у п'ятому відділі п'ятнадцятої книги ЧІТНЛ під назвою «Замітки і звістки».

Отже, археографічні публікації І. Каманіна на сторінках часопису ЧІТНЛ є важливим джерелом для вивчення цієї галузі знань у кінці ХІХ – на початку ХХ століть. Вчений у своїх дослідженнях обґрунтував власну методику аналізу рукописів, проаналізував особливості скорописного письма і рукописні пам'ятки ХV–ХVІІІ століть.

Таким чином, археографічний доробок І. Каманіна є ваговою складовою становлення та розвитку вітчизняної археографії кінця ХІХ – початку ХХ століть.

¹ Панашенко В. В. Український історик-архівист І. М. Каманін // Український історичний журнал. – 1971. – № 5; Ситник О. Український історик Іван Каманін // «Український історик». – 1991. – № 01–02; Ємець О. В. Археографічна діяльність І. М. Каманіна // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. К., 1997. – С. 168–178; Якобчук Н. О. Документальна спадщина І. М. Каманіна (1850–1921): джерелознавчий аспект: автореф. дис ... канд. іст. наук. – К., 2011. – 16 с.

² Каманин И. М. Письмо канцлера Олбрахта Гаштолда к земскому подскарбию Богушу Боговитиновичу в начале XVI в. (1522–1530 гг.) о защите Киева от разорения его татарами // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца (далі ЧИОНЛ). – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. – С. 48.

³ Там само. – С. 47.

⁴ Бантиш-Каменський Д. История Малой России. – М., 1842. – Т. I. – С. 103–104.

⁵ Каманин И. М. Вказ. праця. – С. 48.

⁶ Каманин И. М. Исторические мелочи // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. IV. – Отд. V. – С. 63–74.

⁷ Каманин И. М. Два пленных евангелия // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. IV. – Отд. V. – С. 63–66.

⁸ Там само. – С. 64.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – С. 65.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – С. 66.

¹³ Каманин И. М. Попытка восстановления казачества // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. IV. – Отд. V. – С. 67–70.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С. 69.

¹⁶ Там само. – С. 68.

¹⁷ Каманин И. М. Канцелярские шутки старого времени // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. IV. – Отд. V. – С. 70–72.

¹⁸ Там само. – С. 71.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – С. 72.

²¹ Там само. – С. 73.

²² Там само.

²³ Там само. – С. 74.

В статье освещены археографические студии выдающегося украинского историка Ивана Каманина по истории Украины XVI–XVIII веков, опубликованные на страницах печатного органа Исторического общества Нестора Летописца.

Ключевые слова: Иван Каманин, археография, письменный источник.

The article highlights the archeographic studios of the outstanding Ukrainian historian Ivan Kamanin on the history of Ukraine of the 16th – 18th centuries, published in the edition of the Historical Society of Nestor the Chronicler.

Keywords: Ivan Kamanin, archeography, written source.